

1.4. Консолідація суспільства в країнах Вишеградської четвірки в постсоціалістичний період: досвід для України

Події останніх років – анексія Криму і війна на Донбасі – актуалізували проблему консолідації української нації. Масовий колабораціонізм та відчутні проросійські настрої на окупованих територіях наочно продемонстрували відсутність внутрішньої суспільної єдності, яка є однією з основних заporук збереження національного суверенітету. Відповідно, для України дослідження націоконсолідувального досвіду інших посткомуністичних держав може бути не лише цікавим з наукової точки зору, а й корисним з суто практичної.

Після Першої світової війни на уламках кількох великих імперій в регіоні Центральної та Східної Європи були створені нові держави – Польща, Чехословаччина та Угорщина. На той період ці країни відзначались різним рівнем економічного та культурного розвитку, їх населення належало до різних релігійних конфесій, мало різний історичний досвід та різні національні традиції. Проте після II світової війни за допомогою Червоної армії всім цим державам були нав'язані прорадянські комуністичні режими, для яких характерними були спільні політичні та економічні інституції, що значною мірою призвело до нівелювання розбіжностей та гомогенізації національних суспільств «соціалістичного табору». В другій половині 1940-х рр. Польща, Угорщина і Чехословаччина стали членами комуністичного блоку і втратили свою незалежність у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики.

Становлення тоталітарних комуністичних режимів супроводжувалося спробою ліквідації приватної власності на засоби виробництва та механізмів ринкової конкуренції, монополією правлячої партії на політичну діяльність та намаганням держави контролювати всі сфери життя суспільства за допомогою створення низки псевдогромадських організацій і масових репресій. Деформація традиційної структури індустріального соціуму та придушення будь-яких проявів плюралізму призвели до глибинного розриву між владою, з

одного боку, та основною масою населення, – з іншого, роздвоєності суспільного буття на офіціоз та приватне життя, причому комуністичні партії в цих країнах також були розколоти на фракції реформаторів та реакціонерів. Авторитет і популярність лідерів комуністичних режимів зростали й падали залежно від їх успіхів у вирішенні нагальних проблем. Проте опозиційний потенціал громадянського суспільства в цих країнах був завжди надзвичайно високим.

Прогресуюче відставання від західноєвропейських держав, неспроможність задовольнити основні соціально-економічні потреби населення та порушення базових громадянських свобод перетворили повоєнну історію сателітів СРСР на перманентну боротьбу правлячої верхівки з проявами народного невдоволення, а будь-які спроби лібералізації політичного устрою та економічного ладу постійно загрожували завершитися радянською інтервенцією. Хитка «відлига» після XX з'їзду КПРС та непевні спроби реформ «народного господарства» і емансипації суспільно-політичного життя в 1970 – 1980-х рр. наразилися на запеклий опір «партійного бетону» та загальну неефективність командно-адміністративної системи, наочно продемонструвавши утопічність ідеї «соціалізму з людським обличчям».

Серйозні проблеми в економіці, брак підтримки в суспільстві, радянська «перебудова» і відмова СРСР від «доктрини Брежнєва» (обмеженого суверенітету країн соцтабору) призвели до швидкого падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі в 1989-1990 рр. Фактично, економічний колапс соціалістичної системи став основною причиною її політичного банкрутства.

Процес здобуття опозицією («Угорський демократичний форум», польська «Солідарність», чеський «Громадянський форум», словацька «Громадськість проти насильства») влади в державах Вишеградської четвірки супроводжувався переговорами та «круглими столами» з урядовцями-реформістами та минув без серйозних ексцесів, внаслідок чого дістав назву «оксамитових революцій». Ці події ознаменували завершення тривалого періоду радянського панування та звільнення народів регіону Центральної та Східної Європи від комунізму.

Упродовж першої половини 1990-х рр. відбулася масштабна трансформація постсоціалістичної соціально-економічної системи та суспільно-політичного устрою. Подальший розвиток Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини відбувався вже на засадах становлення ринкової економіки та ліберальної демократії, євроатлантичної інтеграції та відновлення національних традицій.

Надзвичайно важливу роль в об'єднанні суспільства для країн Вишеградської четвірки відіграв проект «спільного майбутнього». Привабливість ідеї «повернення до Європейської цивілізації» дозволила консолідувати політичні еліти і населення країн Центральної та Східної Європи навколо певної програми перетворень і витримати болісну «шокову терапію».

Досвід консолідації суспільства в країнах Вишеградської четвірки у постсоціалістичний період переконливо засвідчує універсальність механізмів

представницької демократії як інструменту подолання розколу соціуму. Фактично, кожні вибори наочно демонструють фрагментацію суспільства на кілька конкуруючих між собою фракцій, проте саме механізми представницької демократії дозволяють об'єднати суперечливі інтереси різних суспільних груп і змусити їх спільно працювати заради єдиної мети.

Водночас розпад Чехословаччини може слугувати прикладом того, що механізми представницької демократії демонструють свою ефективність лише за умови функціонування в гомогенному національному суспільстві, коли політичні опоненти усвідомлюють і відчують спільність інтересів. В іншому разі демократичні вибори й референдуми з найнагальніших проблем розвитку країни неминуче перетворюються на перепис кількості членів різних етнічних груп.

Важливим аспектом досягнення суспільного компромісу в країнах Вишеградської четвірки постала відмова від «полювання на відьом» та політичного реваншизму. Історичний досвід країн Вишеградської четвірки засвідчує хибність традиційних лінійних теорій демократії, згідно яких характер політичних інститутів визначає масову поведінку. Довготривала практика формальної участі, удаваної лояльності і конформізму широких верств суспільства за часів «реального соціалізму» негативним чином позначилась на функціонуванні інститутів громадянського суспільства. Іронія історії полягає в тому, що в посткомуністичний період в абсолютно іншому інституційному середовищі традиції абсентеїзму лише посилюються, а рівень участі населення в громадських організаціях з 1990-х рр. постійно зменшувався.

Якщо в Західній Європі та США частка зайнятих в некомерційному секторі досягає 8-10%, в Латинській Америці – близько 4%, то аналогічний показник для європейських країн колишнього соціалістичного табору складає лише 1,3%. Пересічні мешканці держав радянського блоку проявляють значно меншу громадянську активність, з недовірою відносяться до будь-яких організацій, ухиляються від участі в їх роботі та продовжують покладатися на державу у вирішенні своїх проблем. Таким чином можна констатувати, що неурядові організації в посткомуністичних країнах так і не стали потужним драйвером суспільного розвитку і не змогли забезпечити собі помітний вплив на життя соціуму. Слабкість громадянського суспільства залишається помітним чинником посткомуністичної демократії, демонструючи якісно відмінний тип відносин між державою та її громадянами, ніж у країнах Західної Європи. Де-факто посткомуністичні країни наочно демонструють повний набір ознак суспільної аномії, блискуче описаної Е. Банфілдом в роботі «Моральні засади відсталого суспільства» ще в 1955 р.

Історичний досвід людства свідчить, що такі проблеми як: атомізований соціум, в якому індивідуум захищає інтереси групи лише якщо це вигідно йому особисто; відсутність інтересу до суспільних проблем; масова корумпованість і слабкість як державних, так і недержавних інститутів; виключно егоїстична мотивація будь-якої громадянської активності та сприйняття альтруїстичних заяв і вчинків як відвертого обману; відсутність покарань за порушення законів;

неприхована недовіра між членами будь-якої громади і організації; повна втрата державними службовцями і професійними спільнотами сприйняття своєї діяльності як покликання чи місії; масова підтримка популізму, демагогії і жадання режиму «сильної руки»; відсутність зв'язку між абстрактними політичними принципами і повсякденною поведінкою; використання виборів для отримання негайної матеріальної вигоди – не можуть бути вирішені за допомогою жодних реформ, репресій чи пропаганди «європейських цінностей». Лише повільний процес зміни кількох поколінь, успішна модернізація соціальних структур і забезпечення високого рівня добробуту населення здатні розв'язати весь комплекс питань суспільної аномії та запобігти постійному самовідтворенню «відсталості». Тільки якщо нові суспільні інститути зможуть переконати широкі верстви населення у своїй ефективності та легітимності, здатності дати адекватну відповідь на виклики сучасності й майбутнього, вони ствердяться в масовій свідомості як важливий інструмент розв'язання проблем соціуму. В іншому разі постсоціалістичне суспільство буде не стільки протистояти цим організаціям, скільки ігнорувати їх, функціонуючи автономно і паралельно з офіційними структурами у відповідності із власними правилами та нормами.

Практика країн ЦСЄ доводить, що ефективним чинником суспільної консолідації є наявність проекту «спільного майбутнього», а його відсутність або непопулярність робить приреченими на невдачу будь-які спроби реформ. Створити штучно цей «проект» неможливо, проте українська держава має різними засобами популяризувати в суспільстві ідею розбудови незалежної вітчизняної демократії та сприяти формуванню єдиної політичної нації. Слід особливо наголосити, що йдеться не про «освоєння» бюджетних коштів обраними ЗМІ та рекламними агенціями, а розробку довготривалої комплексної цільової програми з внутрішньої консолідації, орієнтованої, передусім, на молодь.